

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай
мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

*Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

«Сэр-Віт»

2022

Мова — найважнейшы сродак зносін

§ 1. Чалавек і мова. Камунікатыўная функцыя мовы

1. Прачытайце тэкст.

Людзі не могуць існаваць без мовы. Няма ні аднаго віду дзейнасці чалавека, дзе б ні выкарыстоўвалася мова. З дапамогай мовы людзі пазнаюць навакольны свет, выказваюць свае думкі, пачуцці, перажыванні, дзеляцца вопытам працоўнай дзейнасці. Ні авалодаць ведамі, ні нават думаць нельга без мовы. Яна дазваляе нам чытаць і разумець кнігі, слухаць і засвойваць тое, што гавораць і пішуць, размаўляць і абменьвацца думкамі з сябрамі, бацькамі, настаўнікамі, знаёмымі і незнаёмымі.

Ці могуць людзі існаваць без мовы? Для чаго ім патрэбна мова?

Якімі прыкладамі са свайго жыцця вы можаце пацвердзіць, што мова — гэта сродак зносін?

2. Прачытайце тэкст. Якія функцыі мовы раскрываюцца ў творах вуснай народнай творчасці?

Нашы продкі — большаю часткаю непісьменныя людзі — тонка адчувалі слова.

Народ даўно заўважыў, што мова — найважнейшы сродак зносін, і выказаў гэту думку вобразна і даступна: *Язык і да Кіева давядзе. Невядомая дарога на канцы языка.*

Разумелі людзі і такую функцыю мовы, як уздзеянне, здольнасць слова выклікаць у слухача пэўныя эмоцыі*. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздывае настрой, надае сілы, дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова — што дзень ясны.*

Але слова можа і балюча параніць. Такое слова асуджаецца ў народзе як найбольшае зло: *Рана загоіцца — злое слова ніколі. Скажаў, як цвік у сэрца ўбіў.*

Слова збліжае, злучае людзей, яно і раз’ядноўвае. Таму народная мудрасць гаворыць: *Як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць (Паводле А. Каўруса).*

3. Прачытайце прыказкі. Як вы разумееце іх сэнс?

1. Хто пытае, той не блудзіць.
2. Добрае слова не забываецца.
3. Куляй патрапіш у аднаго, а трапным словам — у тысяччу.
4. Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе, хто забыў сваю мову — усё згубіў.
5. Скажаў, як жарам у вочы сыпануў.

Запішыце прыказку, якая гаворыць, што мова — гэта найважнейшы сродак зносін.

- Падкрэсліце ў ёй дзеясловы, вызначце колькасць літар і гукаў у іх.

4. Прачытайце выказванні беларускіх паэтаў пра родную мову, роднае слова.

Дала мне маці гэту мову,
Каб не нямым прыйшоў у свет,
Дала мне маці гэту мову,
Як спадчыну і завет.

спадчына [ч]

А. Пысін.

Жывое ў вяках беларускае слова —
Народа душа і народа хвала.

А. Бачыла.

Якое значэнне надаюць роднаму слову, роднай мове паэты?

● Запішыце адно з выказванняў (на выбар), падкрэсліце ў ім назоўнікі.

5. Прачытайце тэкст.

Мова жэстаў

Ці думалі вы пра тое, колькі моў вы ведаеце? Але вы нават не здагадваецеся, што ведаеце яшчэ адну мову. І гэта мова жэстаў. Паціснулі плячыма — выказалі сваё здзіўленне, паківалі галавой — пацвердзілі сваю згоду. Калі вы хочаце выказаць захапленне, вы паказваеце вялікі палец, падняты ўверх, або пляскаеце ў далоні.

Ёсць жэсты, якія сталі міжнароднымі і зразумелымі ўсім. Напрыклад, паднятая рука — гэта просьба чалавека звярнуць на яго ўвагу, адказаць на пытанне. Існуюць і прафесійныя жэсты дырыжораў, спартсменаў, радыстаў і тэлеграфістаў (азбука Морзе), ваенных, будаўнікоў, свяшчэннаслужыцеляў і іншых.

Існуе нават самастойная жэставая мова, якая складаецца з мноства жэстаў, кожны з якіх робіцца рукамі, формай ці рухам рота і вуснаў, а таксама ў спалучэнні са становішчам корпуса цела. Такая мова ў асноўным выкарыстоўваецца ў маўленні глухих і людзей, якія слаба чуюць, з мэтай камунікацыі*.

Аднак прымяненне жэстаў абмежавана. Іх нельга выкарыстоўваць, напрыклад, у цемнаце. А мова слоў служыць людзям у любых умовах і для перадачы любой самай складанай думкі. Вось чаму мова і стала асноўным сродкам зносін паміж людзьмі.

Пра якую мову гаворыцца ў тэксце? Чым гэта мова адрозніваецца ад мовы слоў? Дзе можа выкарыстоўвацца мова жэстаў? Прыведзіце прыклады яе выкарыстання.

Ці могуць жэсты замяніць мову?
 Чаму мова слоў з'яўляецца асноўным сродкам зносін паміж людзьмі?
 Падзяліце тэкст на часткі, падбярыце і запішыце загалоўкі да кожнай з іх.

Перакажыце тэкст вусна, абапіраючыся на загалоўкі да частак тэксту. Ці дапамаглі яны вам пры пераказе тэксту? Чым дапамаглі?

рэльеф

6. Прачытайце тэкст. Адкажыце, што вынайшаў Луі Брайль.
 Ці спатрэбілася людзям яго вынаходства? Чаму?

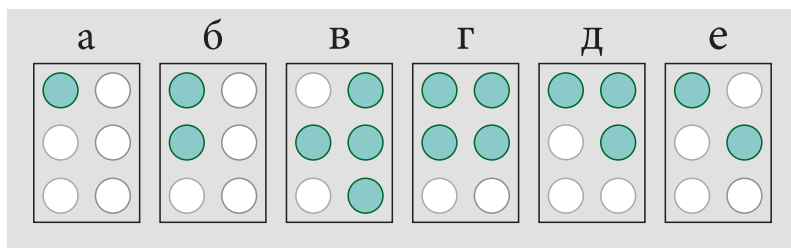
Кнігі для сляпых

У 1829 годзе француз Луі Брайль, які страціў зрок у трохгадовым узросце, распрацаваў спецыяльны шрыфт для сляпых. З тых часоў гэты шрыфт выкарыстоўваецца ва ўсім свеце. У аснову шрыфту Брайль паклаў камбінацыю з шасці кропак. Кнігі для сляпых друкуюцца без фарбы на шчыльнай увільготненай паперы. Літарныя знакі атрымліваюцца вы-

пуклымі, з высокім рэльефам. Яны лёгка прачытваюцца пальцамі рук. Першай кнігай, надрукаванай у 1837 годзе па сістэме Брайля, была «Гісторыя Францыі» (Паводле І. Паўлава).

Разгледзьце малюнак шрыфту Брайля. Ці зразумела, як людзі, якія пазбаўлены зроку, могуць чытаць кнігі? Чаму шрыфт Брайля называюць рэльефна-кропковым?

7. Прачытайце верш. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Якую ролю слова раскрывае аўтар у вершы?

Ад слова с(е/э)рца халадзее,
Прахо(д/дз)іць сон і забы(ц/цц)ё,
Ад слова рушацца на(д/дз)еі,
Ад слова свеціцца жы(ц/цц)ё.
Ад слова вырастаюць крылы,
А ў с(е/э)рцы стукае любоў,
Ад слова прыбываюць сілы.
Дык не шкадуйце добрых слоў!
С. Грахоўскі.

Запішыце верш, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце галоўныя члены сказа.

8. Выкарыстоўваючы інфармацыю параграфа, раскажыце пра ролю мовы ў жыцці чалавека. Можце пачаць сваё выказванне так: *Недарэмна кажуць, што язык да Кіева давядзе.*

Маўленне

§ 2. Вусная і пісьмовая формы маўлення. Віды маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, гаварэнне, пісьмо

9. Прачытайце тэкст.

Вы, пэўна, не раз чулі і самі вымаўлялі словы *мова* і *маўленне*. А ці задумваліся вы над тым, чым яны адрозніваюцца?

Мову вы вивучаеце ў школе, вивучаеце моўныя сродкі: літары, словы, сказы. Мы выкарыстоўваем іх, калі нам трэба нешта сказаць або напісаць. Калі мы гаворым, то гэта ўжо *маўленне*.

Такім чынам, **мова** — гэта гукі, літары, словы, словазлучэнні, сказы. **Маўленне** — гэта выкарыстанне мовы ў працэсе маўленчых зносін.

Маўленне існуе ў вуснай і пісьмовай формах. Калі мы гаворым, то гэта **вусная форма маўлення**, калі пішам або чытаем — **пісьмовая**.

Што такое мова? Што такое маўленне? Чым яны адрозніваюцца?

Чым адрозніваецца вусная форма маўлення ад пісьмовай?

Якой формай маўлення вы карыстаецеся, калі: а) адказваеце на пытанне настаўніка на ўроку; б) запісваеце пад дыктоўку словы ці словазлучэнні з вивучанымі арфаграмамі; в) выконваеце дамашняе заданне, спісваючы тэкст з падручніка і ўстаўляючы замест пропускаў неабходныя літары?

10. Падумайце, якія з прыведзеных уласцівасцей характэрны для вуснага маўлення, а якія — для пісьмовага.

Інтанацыя, тэмп (*хуткі, павольны, нармальны*), знакі прыпынку, тон (*спакойны, ціхі, вясёлы, ласкавы, бадзёры і г. д.*), абзац, чырвоны радок, паўза, міміка, жэсты.

Выпішыце сродкі выразнасці, характэрныя для вуснага маўлення.

11. Прачытайце спачатку верш самі сабе, звяртаючы ўвагу на паніжэнне (стрэлка ўніз) і павышэнне (стрэлка ўверх) тону голасу, паўзы (//) і інтанацыю пры чытанні апавядальных і пыталых, клічных сказаў.

Прачытайце выразна верш, захоўваючы адпаведную інтанацыю і тон голасу.

Натуршчыца

У двары вясёлы гам: /
Снегавуху лепяць там. //
Пятрок, Змітрок і Таня /
Снег у камы качаюць. //
Збірае голле Генік, /
Майструе бабе венік. //
Кудлаты Юльчын Буля /
Нясе ў зубах каструлю. //
— А ты чаго тут, Ганька, /
Са швабраю ля ганка? //
У крыўдзе на сяброў сваіх? //
— А я натуршчыцаю ў іх!
Н. Мацяш.

Змест

МОВА — НАЙВАЖНЕЙШЫ СРОДАК ЗНОСІН

§ 1. Чалавек і мова. Камунікатыўная функцыя мовы	3
--	---

МАЎЛЕННЕ

§ 2. Вусная і пісьмовая формы маўлення. Віды маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, гаварэнне, пісьмо	8
§ 3. Умовы, неабходныя для ўспрымання і стварэння выказвання. Стылі маўлення: мэта і сфера выкарыстання	12
§ 4. Мастацкі, навуковы і гутарковы стылі маўлення	16

ПАЎТАРЭННЕ Вывучанага ў I—IV класах

§ 5. Назоўнік. Род, лік, склон назоўнікаў	23
§ 6. Змяненне назоўнікаў у адзіночным і множным ліках	29
§ 7. Прыметнік. Сувязь прыметніка з назоўнікам. Асаблівасці змянення прыметніка па родах, ліках і склонах	34
§ 8. Займеннік. Асабовыя займеннікі, іх змяненне	40
§ 9. Дзеяслоў. Неазначальная форма дзеяслова. Правапіс <i>не</i> з дзеясловамі. Часы дзеяслова	44
§ 10. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках, правапіс канчаткаў ...	48
§ 11. Змяненне дзеясловаў прошлага часу па родах, правапіс канчаткаў	50

ТЭКСТ

§ 12. Тэкст. Прыметы тэксту	54
§ 13. План тэксту	59
§ 14. Тыпы маўлення: апавяданне, апісанне, разважанне (прызначэнне і будова)	63

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

§ 15. Словазлучэнне	71
§ 16. Галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні	74
§ 17. Сказ як сінтаксічная адзінка	78

§ 18. Апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя сказы. Клічныя сказы. Знакі прыпынку ў канцы сказа (паўтарэнне)	81
§ 19. Будова сказа. Галоўныя члены: дзейнік і выказнік (паўтарэнне)	85
§ 20. Працяжнік паміж дзейнікамі і выказнікамі, якія выражаны назоўнікамі	88
§ 21. Даданыя члены сказа. Дапаўненне	90
§ 22. Азначэнне	95
§ 23. Акалічнасць	98
§ 24. Неразвітыя і развітыя сказы	102
§ 25. Патрабаванні да падрабязнага пераказу. Падрабязны пераказ тэксту (з выкарыстаннем апорных слоў і словазлучэнняў) ...	106
§ 26. Сказы з аднароднымі членамі	108
§ 27. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі	112
§ 28. Сказы са звароткамі, інтанаванне, знакі прыпынку	117
§ 29. Складаныя сказы з двума галоўнымі членамі ў кожнай частцы. Коска паміж часткамі ў складаным сказе	124
§ 30. Простая мова	129
§ 31. Дыялог	132
Тлумачальны слоўнік.....	139
Слоўнікавыя словы	140

Спіс выкарыстаных крыніц прыведзены ў частцы 2.